

hagvaktare och fåkarlar, svinaherdar och åkervaktare

om några lantliga yrkesgrupper i historiska svenska städer

annika björklund

Om man ber någon ge exempel på yrkesgrupper i städer före 1850 är det troligt att man får svar som skomakare, guldsmed, bagare eller skräddare. Det är betydligt mindre troligt att någon skulle svara åkervaktare, svinaherde, hagvaktare eller fåkarl. Dessa yrken passar inte in på bilden av den historiska staden som bebodd av ståndsmässiga borgare som försörjde sig på handel och hantverk. Men faktum är att städerna före industrialiseringen var platser där en hel del jordbruk förekom. Idag är det nästan bara vissa ortnamn, i form av områdesnamn eller gatunamn, som skvallrar om ett tidigare ganska omfattande stadsjordbruk. Exempelvis kan man hitta områdes- eller stadsdelsnamn som Herrhagen, Storgärdet, Ladugårdsängen eller Oxhagen i många svenska städer idag. Dessa namn vittnar om en tidigare markanvändning på dessa platser med tydliga kopplingar till olika former av jordbruk. På detta sätt kan man säga att ortnamn är en speciell form av fornlämningar som till skillnad från till exempel runstenar och gravhögar, fortfarande används, om än i nya sammanhang. Med hjälp av ortnamnskunskap kan man alltså få en tidsmässigt djupare och mer

nyanserad bild av det samhälle som omger oss. Hur kommer det sig då att det finns namn i dagens städer som så tydligt vittnar om jordbruk och betesmarker?

I beskrivningar över städernas historia nämns ibland att städer förr hade lantliga inslag, men dessa skildringar ges sällan någon större omfattning. På några rader eller i korta stycken nämns att det fanns en hel del djur i städerna och att det förekom en del odling. Men hur det historiska stadsjordbruket fungerade, hur vanligt det var eller vilka det var som hade del i det brukar man inte gå närmare in på. Inte heller brukar det nämnas att alla svenska städer som grundades före 1850 förfogade över stora landområden utanför det bebyggda området som kallades stadsjordar. Med den här uppsatsen vill jag ge en utförligare inblick i den historiska markanvändning som namnen Herrhagen, Storgärdet, Ladugårdsängen och Oxhagen ovan vittnar om. I uppsatsen kommer städernas lantlighet att belysas med hjälp av fyra yrkeskategorier som påträffats i några svenska städer; hagvaktaren, fåkarlen, svinaherden och åkervaktaren. Vilka funktioner hade de här personerna? Under vilka tidsperioder fanns

dessa yrkesgrupper? Vad kan de säga om de svenska städernas historiska geografi? Exemplet i texten är huvudsakligen hämtade från Uppsala, Arboga och Lund. Inledningsvis ges en bakgrundsteckning av det historiska stadsjordbrukets omfattning, organisation och framväxt.

Vad är en stadsjord?

Svenska städer som grundlades före mitten av 1800-talet hade tillgång till landområden utanför den bebyggda delen av staden. Dessa landområden kallades stadsjordar och bestod av åkrar, ängar, betesmarker och skogar. I Arboga, liksom i de flesta andra städer, låg åkermarken (gult i figur 1) närmast den bebyggda delen av staden, medan skogs- och betesmarksområdena (markerat med grönt) fanns på ett längre avstånd från den bebyggda staden.

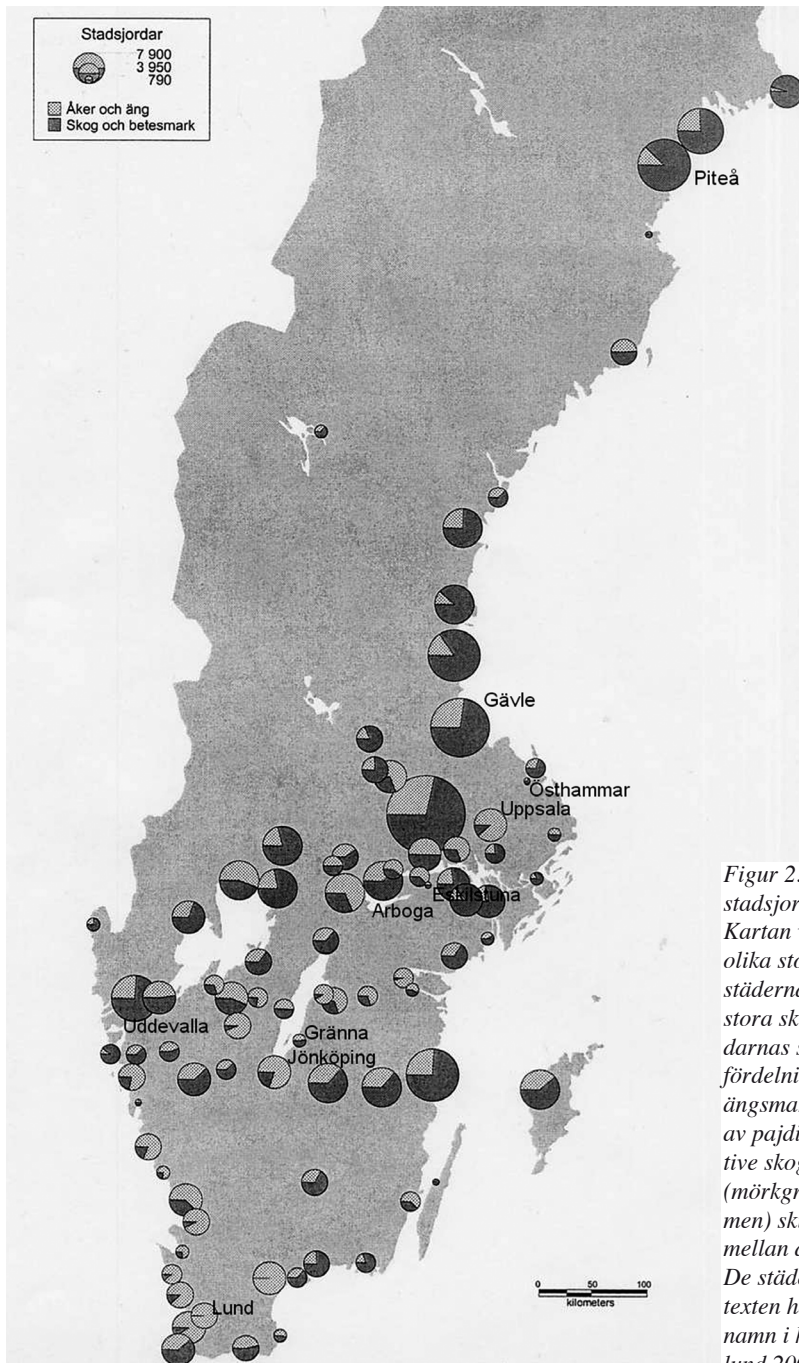
Mindre delar av de här områdena ägdes fullt ut av städerna eller av enskilda borgare i staden, men den största delen av stadsjordarna bestod av mark som formellt tillhörde kronan, och som donerats till städerna, oftast med brukningsrätt.

Den största delen av stadsjordarna bestod av markdonationer från den svenska kronan. I städernas privilegier eller andra skriftliga dokument finns ibland uppgifter om att byar eller andra områden donerats till städerna. Det äldsta dokumentet där detta nämns gäller Jönköping och är från 1288 (Herlitz 1927). Stadsjordsdonationerna har tillkommit under olika tidsperioder, några under medeltid och andra i slutet av 1500-talet och början av 1600-talet, då många nya städer grundades i Sverige. Även många medeltida städer fick under slutet av 1500-talet och början av 1600-ta-

let utökade landområden av kronan. Efter 1600-talets slut har i princip inga ytterligare markdonationer till städerna gjorts. En del exempel finns också, både från medeltiden och från 1500- och 1600-talen, att städer själva köpte in byar för att använda som stadsjord (Björklund 2008).

Äganderätten till stadsjordarna var komplicerad. Trots att kronans donationer i allmänhet endast omfattade brukningsrätten till stadsjordarna, finns många exempel på att stadsjorden behandlades som privat egendom och köptes, såldes och ärvdes. Detta fick till följd att stora delar av stadsjordarna med tiden kom att kontrolleras av ett fåtal personer i stadens övre sociala skikt. Många borgmästare och rådsmedlemmar fanns ofta bland dem som kontrollerade stora delar av åkermarken i stadsjordarna. I många av privilegierna och resolutionerna för de svenska städerna finns uppgifter om att kronan ansåg att stadsjordarna skulle komma hela staden till del. Det fanns därmed en uttalad idé från kronans sida om att stadsjordarna skulle fördelas mellan hela borgerskapet, vilket alltså i allmänhet inte var fallet. Trots de ganska komplicerade ägoförhållandena hörde stadsjorden juridiskt sett till staden, på så sätt att stadslagen gällde på stadsjorden. Det finns flera exempel på hur brott begångna på stadsjorden skulle dömas enligt stadslagen, inte enligt landslagen.

Vid mitten av 1800-talet hade i det närmaste samtliga 88 dåvarande svenska städer tillgång till stadsjordar. Det var egentligen bara Stockholm och Oskarshamn som helt saknade stadsjordar. I Stockholms fall berodde avsaknaden av stadsjord på att staden redan tidigt hade expanderat ut över de områden som varit stadsjord, näm-

Figur 2. Tematisk karta över stadsjordarna i Sverige. Kartan visar stadsjordarnas olika storlek i de svenska städerna 1862. Man kan se stora skillnader i stadsjordarnas storlek, men även fördelningen i åker- och ängsmark (den ljusa delen av pajdiagrammen) respektive skogs- och betesmarker (mörkgrått i pajdiagrammen) skiljer sig mycket mellan de olika städerna. De städer som omnämns i texten har markerats med namn i kartan. Efter Björklund 2003.

ligen Åsön, vilket är det gamla namnet på Södermalm. I Oskarshamns fall berodde avsaknaden på att staden aldrig haft någon stadsjord, eftersom Oskarshamn anlades efter 1850. Stadsjordarnas storlek varierade kraftigt mellan olika städer – några städer hade mycket stora stadsjordar, till exempel Piteå, Gävle och Uddevalla, medan andra som Östhammar, Eskilstuna och Gränna, hade betydligt mindre markområden, se figur 2. Som framgår av figuren så varierade även strukturen på stadsjorden mycket mellan de olika städerna. I vissa städer såg det ut ungefär som i Arboga, där det fanns en blandning mellan åker, äng, betesmark och skogsmark. I andra städer kunde åkermarken eller skogsmarken vara nästan helt dominerande. I vissa städer bestod nästan hela stadsjorden av åkermark, till exempel i Lund. Man kan se att många städer i sydvästra delen av Sverige generellt sett hade större andel åker och äng, än de flesta städer kring Mälardalen och längs norrlandskusten, där istället skogs- och betesmarker utgjorde den största delen av stadsjorden.

Sammanfattningsvis hade städer som grundades före 1800-talets mitt stadsjordar som bestod av åkrar, ängar, skogs- och betesmarker. Ägoförhållandena rörande stadsjordarna var komplicerade, men de största delarna av stadsjordarna bestod av markdonationer från kronan. Stadsjordarna var i allmänhet donerade utan full äganderätt, så i praktiken förvaltade städerna de här områdena med brukningsrätt. Juridiskt sett räknades dock stadsjordarna till städerna och stadslagen gällde för brott som begåtts inom stadsjordens gränser. Kronans grundläggande idé var att stadsjordarna skulle vara till hela stadens gemen-

samma nytta. Trots detta var det framför allt personer ur det högre sociala skiktet i samhället som hade tillgång till stadsjordens åkermark.

Historiskt stadsjordbruk

Beroende på fördelningen mellan åker, äng och skogsområden kan man utgå från att stadsjordbruket varit mer fokuserat på åkerbruk i vissa städer, medan boskapsskötsel varit viktigast i andra städer. Detta speglar i allmänhet rådande odlingsförutsättningar på den aktuella platsen; städer i fullåkersbygder var mer inriktade på spannmålsodling än städer i skogsbygder. Eftersom det skriftliga källmaterialet från medeltiden är bristfälligt, så vet man inte så mycket om hur det medeltida stadsjordbruket fungerade. I några städer, till exempel i Arboga finns dock skriftligt källmaterial från senmedeltiden, från 1450-talet och framåt. För Arbogas del har det skriftliga källmaterialet gjort det möjligt att få en uppfattning om vilka det var som hade tillgång till åkermarkerna i Arboga under 1530-talet. Vid den här tiden var en majoritet av de personer som hade del i stadsjordens åkermarker också medlemmar av stadens råd, vilket alltså innebär att innehavet av stadsjordsåker tydligt kan kopplas till ett övre socialt samhällsskikt i Arboga på 1530-talet. Det finns mycket som talar för att det såg ut på ett liknande sätt i Arboga redan under 1450-talet (Björklund 2003:31).

Från 1600-talet och fram till 1800-talets slut finns ett mer omfattande källmaterial om stadsjordarna bevarat bland annat i städernas stadsarkiv. Från samma tidsperiod finns även många kartor som visar stadsjordarnas geografiska utbredning. Dessa

källor är dock hittills använda i mycket liten utsträckning inom forskningen. Generellt kan det därför konstateras att kunskapen om stadsjordbrukets funktion och dess betydelse för städernas livsmedelsförsörjning är liten. Kronans uttalade önskan var ju att stadsjorden skulle komma hela staden till nytta. Det finns indikationer på att fördelningen av åkermark var hårdare reglerad och mer formaliserad än fördelningen av betesmarker. Ett exempel på detta är från Uppsala och handlar om att fördelningen av åkerlotter gavs stort utrymme inom stadens administration. De avgifter som innehavarna av åkerlotter betalade i arrende eller hyra för lotterna var också en betydande del av Uppsalas ekonomiska inkomster.

Från 1660-talet och fram till mitten av 1800-talet delades lediga åkerlotter ut en gång om året i Uppsala. Denna utdelning genomfördes kring Valborg och den baserades på borgarnas ansökningsbrev till staden om åkerlotter. Antalet lediga lotter varierade mellan olika år, men oftast översteg antalet ansökningar antalet lediga lotter. Fördelningen av lotterna skulle övervakas av landshövdingen och urvalet skulle styras av den sökandes behov, av hans eller hennes (även kvinnor kunde ansöka om jordlotter) kunskap om jordbruk och av hur länge personen i fråga varit borgare i staden (Björklund 2008).

En fråga som är relevant att ställa är hur stor andel av befolkningen som hade del i stadsjordbruket. För att åter använda Uppsala som exempel kan det konstateras av omkring 50% av hushållen i Uppsala hade tillgång till jordlotter på stadsjorden år 1699 (ULA, F IX: 3 och K I: 1). Andelen hushåll som hade tillgång till stadsjords-

åker minskade gradvis under 1700-talet och 1813 hade ungefär 30% av hushållen tillgång till åkerlotter (ULA, F IX: 2b och 2c, samt K I: 2–4). Vad gäller fördelningen mellan åkerbruk och boskapskötsel finns indikationer på att boskapsinnehavet var mer spritt bland befolkningen under medeltiden, medan åkerbruket ökade i betydelse från 1600-talet, då många medeltida städer fick utökade stadsjordsdonationer, främst i form av ny åkermark.

Hagvaktare, fåkarlar och svinaherdar

Vilka var det då som skötte jordbruket på stadsåkrarna och vilka höll efter djuren i stadens beteshagar? Var det innehavarna, dvs handelsmännen och hantverkarna själva eller fanns det andra personer som skötte stadsjordbruket och vallade boskapen? Vi börjar med att titta på boskapskötseln.

Från medeltiden finns intressanta uppgifter från Arboga om att fåkarl var ett yrke som berättigade till burskap i staden. Det fanns också speciella nötakarlar (nöt = boskap) som också verkar ha ägt burskap i staden. Att inneha eller äga burskap betydde att man hade laglig rätt att bedriva handel och hantverk i en stad. Fåkarlarna och nötakarlarna hade som uppgift att valla stadsbefolkningens boskap. Det här tyder alltså på att antalet djur var så stort att det fanns behov av särskilda herdare. Huruvida de medeltida fåkarlarna och nötakarlarna var anställda av staden är osäkert men uppgifter från 1700–1800-talen gör gällande att stadsherdar, till exempel så kallade vångvaktare i Lund då var anställda av städerna (LLA, G I: 2).

Vångvaktarens uppgift var att se till att beteshagarna hölls i gott skick. En beskriv-

ning av vångvaktarens ansvarsområden finns bevarad för Lund från 1799. Av den framgår att vångvaktaren från solens uppgång till mörkrets inbrott skulle patrullera hagen och se till att grindar var stängda, att gärdesgården var hel och att ingen olovandes släppte djur på bete i hagen. Stadens skyldighet var i sin tur att hålla vångvaktaren med bostad, vilket innebar att staden ansvarade för en vångvaktarstuga i eller i anslutning till hagen/vången. Lönen skulle dessutom vara så stor att han inte behövde arbeta med något annat förutom vångvaktaryrket (LLA, G I: 2).

Från Uppsala finns uppgifter om en motsvarighet till Lunds vångvaktare – nämligen hagvaktaren. I Uppsala fanns hagvaktare åtminstone från 1640-talet och fram till mitten av 1800-talet (ULA, F IX:3 och F IX:2c). Hagvaktaren var anställd av staden och var berättigad till åkerlotter som löneförmån på samma sätt som borgmästare och rådsmedlemmar hade rätt till åkerlotter som en del av lönen. Hagvaktaråkeren var dock arealmässigt mindre än rådsmedlemmarnas och borgmästarnas lotter brukade vara och dessutom verkar hagvaktarens åkerlotter ha varit av ganska dålig kvalitet. I ett dokument från 1704 påpekas nämligen att en av hagvaktare Johan Jonssons åkerlotter, som han hade som löneförmån, var »swag, sanck och elack» (ULA, F IX:3). År 1699 omnämns en hagvaktare i Uppsala men det finns inga uppgifter om hans namn vid den här tiden (ULA, F IX:3). År 1704 hette alltså hagvaktaren Johan Jonsson. Senare under 1700-talet fanns periodvis flera hagvaktare samtidigt i Uppsala. Även i Uppsala omnämns en hagvaktarstuga i anslutning till en av stadens hagar, även om det är oklart om det var staden som ansva-

rade för denna stuga. I början av 1800-talet hette hagvaktaren i Uppsala Waxinson. Han var, förutom att vara hagvaktare även hattmakare. Detta kan vara en indikation på att enbart arbetet som hagvaktare var svårt att försörja sig på. Tidigare, under 1600- och 1700-talen har det inte framgått att hagvaktarna i Uppsala hade andra yrken förutom hagvaktaryrket. Kanske kan detta jämföras med situationen i Lund, där man uttryckligen ville att vångvaktaren skulle kunna försörja sig på sin lön.

Uppgifterna från Lund och Uppsala från olika tidsperioder visar att det inte är orimligt att tänka sig att liknande system med av staden anställda herdar fanns också i andra städer. Det finns dock också uppgifter om att en stad kunde försöka kräva att de personer som höll djur i staden skulle anställa egna herdar för att hålla efter exempelvis grisar, får och getter. Ett exempel på detta är från Uppsala, där man 1688 diskuterade behovet av bättre ordning kring djur och boskap. Ett stort problem vid den här tiden i Uppsala, liksom i många andra städer, var de många grisar som sprang omkring lösa i staden och orsakade stor skada när de kom in i åkergårderna. En speciell domstol föreslog därför att de personer i Uppsala som hade svin också skulle vara tvungna att anställa svinaherdar (ULA, A XI:1). År 1694 fanns ett detaljerat förslag kring hur de styrande i Uppsala ville lösa frågan om lös-springande grisar i staden. Man kan därför ana att förslagen från 1688 inte hade fungerat som det var tänkt. Förslaget från 1694 innebar nämligen att en svinaherde skulle utses i varje rote i Uppsala. Det fanns fyra rotar som motsvarade fyra delar av staden vid den här tiden. Tanken var att svinaherdarna skulle vänta vid Uppsalas fyra

tullportar klockan fem på morgonen. Svinägarna skulle se till att de egna grisarna fördes till tullporten vid den här tiden och de fyra svinaherdarna skulle sedan valla grisarna under dagen och se till att svinen inte gjorde skada på grödorna. På kvällen skulle svinaherdarna föra tillbaka grisarna till tullportarna. Det verkar inte troligt att detta förslag verkligen genomfördes, för på 1740-talet försökte man på nytt införa ett system med fyra svinaherdar i staden. Denna gång misslyckades dock försöket helt, bland annat eftersom man hade problem att hitta personer som ville arbeta som svinaherdar (Petré 1958:214–215).

Även getter och får utpekades som problematiska i diskussionerna från 1688, eftersom de ofta klättrade över gärdesgårdar och tog sig in på åkrarna. 1688 års åkerdomstol föreslog därför att de som ägde får eller getter i staden skulle anställa kvinnliga herdar eller vallerskor (ULA, A XI:1). I vilken utsträckning detta genomfördes är oklart. Det är dock intressant att konstatera att man i fråga om får och getter uttryckligen föreslog kvinnliga herdar.

Den här genomgången visar att det förekom stadsherdar i flera svenska städer från medeltiden och framåt. I vissa fall var de anställda av staden, i andra fall har enskilda personer haft egna herdar. Generellt talar mycket för att behovet av herdar var stort, större än tillgången, eftersom det ofta förekommer uppgifter om lösspringande djur, framför allt svin, som förstörde och åt upp grödor på åkrarna. Åtminstone under medeltiden så var herdeyrket – fåkarlen eller nötakarlen i Arboga – ett yrke som gav burskap i staden. Eftersom hagvaktaren i Uppsala fick stadsjordslotter som en löneförmån var herdeyrket förmodligen

även under 1600–1800-talen ett burskaps-givande yrke. Troligtvis fanns det en ganska påtaglig statusskillnad mellan att valla kor och att valla grisar och får, eftersom man hade så stora svårigheter att hitta någon som kunde tänka sig att arbeta som svinaherde i Uppsala under 1700-talet. Problemen med att hitta svinaherdar visar också att hagvaktaren, som ju fanns i Uppsala samtidigt som man hade problem med att hitta svinaherdar, inte verkar ha befattat sig med att valla svin.

Sammantaget talar alltså mycket för att borgarna inte vallade sina djur själva. Vallning var förstas svårt att kombinera med olika hantverk och handelsverksamheter, eftersom vallningen sträckte sig över hela dagen. Lösningen blev då i många fall olika former av stadsherdar, till exempel de hag- och vångvaktare, fåkarlar och svinaherdar som vi mött här ovan. Alternativet till herdar var lösspringande djur och eftersom det i allmänhet fanns gott om lösspringande djur på städernas gator, var det förmodligen inte alltid som behovet av herdar tillgodosågs.

Hur var det då med åkerbruket? Skötte borgarna detta själva? Vad vet man om hur åkerbruket i städerna var organiserat?

Åkervaktare

Vid mitten av 1600-talet finns uppgifter från Arboga som kan tolkas som att åkerbruket i viss mån var gemensamt organiserat. Från år 1659 finns en bevarad åkerstadga med upplysningar om att det fanns en åkerfogde med en underställd åkervaktare i Arboga. Åkervaktaren hade tillsammans med åkerfogden rätt att ta ut böter av borgare som inte skötte sina åkrar väl i frå-

ga om till exempel dikning och stängsling. Dikning och stängsling skulle underhållas regelbundet vid bestämda tidpunkter under året. En gång om året hade man gemensam syn av gärdesgårdarna och de som inte hade sina stängsel i gott skick fick betala böter (Erixon 1943:211–212). Ett omnämmande av en gärdesgårdssyn i Arboga i ett dokument från 1472 påminner om de instruktioner som finns i 1659 års stadga. I dokumentet från 1472 omnämns hur en fogde tillsammans med en grupp män går runt och besiktigar och tar upp böter för trasiga gärdesgårdar runt åkermarken i Arboga (Norén & Wennström 1935:381, se även Ljung 1949:265). Även om man inte utifrån detta kan säga att åkerstadgan organiserades på samma sätt på 1470-talet som 1659, så talar likheterna för att det kan finnas lång kontinuitet i gärdesgårdsbesiktningarna. Det är känt redan i de medeltida landskapslagarna att trasiga gärdesgårdar straffades med böter, se Byggningsbalken i Magnus Erikssons stadslag (1966:101–102). Det är därför inte orimligt att liknande förhållanden användes i Arboga på 1470-talet, som 1659.

Det verkar inte som om själva åkerbruket med plöjning och sådd sköttes gemensamt, utan var och en odlade sin eller sina åkerlotter enskilt. Det finns däremot exempel som tyder på ett tidsmässigt samordnat arbetssätt. I Arboga var det till exempel åkerherren eller åkervaktaren som bestämde när det var tillåtet att låta djuren börja beta på åkrarna efter skörden (Erixon 1943:212). Detta betyder att aktiviteter som skörd och sådd var koordinerade i tid för alla åkerlottsinnehavare i samma gårde, vilket förstås var det enda praktiskt rimliga. Som åkerinnehavare var man ut-

tryckligen skyldig att hålla åkermarken i gott skick. Detta kan exemplifieras genom de så kallade immissionsbrev som man fick i samband med att man fick tillgång till en åkerlott i Uppsala. Det här brevet talade om vilka rättigheter och skyldigheter man hade i fråga om skötseln av åkerlotterna. Ett exempel är ett immissionsbrev från 1811, där det framgår att färgaren Fondelius, den nye innehavaren av en av åkerlotterna på stadsjorden, bland annat var skyldig att hålla åkern välhävdad i fråga om gödsling och dikning, och se till att gärdesgårdar och grindar var hela. Om färgaren Fondelius försummade skötseln av åkerlotten hade han inte längre rätt att behålla den (ULA, F IX: 11).

Åkerherren eller åkervaktaren hade också till uppgift att se till att boskapen som efter skörd fick beta på åkrarna och ängarna inte kom utanför de tillåtna områdena. Det finns uppteckningar bevarade, där personer i Arboga berättar hur pigor och drängar under slutet av 1800-talet drev boskapen från staden ut mot åkrarna, där åkervaktaren mötte och sedan under dagen såg till att boskapen höll sig på de skördade åkrarna (Erixon 1943: 209). I det här fallet finns stora likheter mellan åkervaktaren i Arboga och de tidigare nämnda hag- och vångvaktarna vad gäller arbetsuppgifter.

Av dokumentet i Arboga från 1659 framgår att åkerinnehavarna vid den här tiden ibland hade anställda drängar som hjälpte till med åkerbruket (Erixon 1943:212–213). Även under 1800-talets slut finns uppgifter från Arboga om att drängar och pigor var anställda i staden, inte bara för att valla djur, utan även för att sköta andra delar av jordbruket. Dels handlade det om mjölkning, dels om till exempel slätter

och skörd (Erixon 1943:210). I många fall verkar dock åkern ha skötts av åkerinneha-varna själva. I Uppsala finns flera exempel på att borgare skött åkerbruket på egen hand, som en del av sin försörjning. Flera personer som ansökte om åkerlotter under 1800-talets början poängterade att de skötte åkerbruket själva och därför hade goda kunskaper i åkerbruk (ULA, F IX: 10). Ett exempel är åkaren Göttman i Uppsala, som ansökte om att få tillgång åkerlotter i Uppsala år 1804. Han hade då varit borgare i tio år och hade redan flera hästar och några kor. Han påpekade i sitt ansökningsbrev att han hade arrenderat åkrar från akademien i Uppsala under flera år och att hans vana av åkerbruk därför var stor. Han påtalade också att eftersom han hade flera kor och hästar hade han också god tillgång till gödsel. Trots de goda förutsättningarna fick dock inte Göttman några egna åkerlotter 1804 (ULA, F IX: 10). Kanske var konkurrensen för stor, eftersom antalet ansökningar om åkerlotter var många fler än antalet lediga lotter det här året. Inte förrän 1812 och 1813 fick åkare Göttman egna åkerlotter. 1821 dyker åkare Göttman upp i källorna igen – den här gången också som värdshusvärd i Uppsala (ULA, F IX: 11). Sammantaget är det här ett tydligt exempel på att det fanns borgare som brukade sin egen åkerjord. Samtidigt är åkare Göttman ett exempel på att borgarna i de svenska städerna inte var jordbrukare, utan att stadsjordbruket kombinerades med andra yrkesinkomster.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att stadsjordbruket i högre utsträckning än vallningen av boskap verkar ha skötts av borgarna själva, även om det också förekom att man tog hjälp av anställda

drängar och pigor. Exempel från Arboga visar att det funnits åkervaktare som haft ett övergripande ansvar för att tidsmässigt koordinera olika delar av åkerbruket. Förekomsten av boskapsskötsel och jordbruk i städerna betyder inte att det var bönder som bodde i städerna. Istället talar detta för att många borgare kombinerade ett mer traditionellt borgaryrke, som skräddare eller skomakare med åkerbruk och boskapsskötsel. Förmodligen var detta ett sätt att dryga ut sina inkomster. Många odlade kanske mest till husbehov, men vissa kunde säkert även tjäna en slant på att sälja delar av det man producerade. Åkerbruket var friare än boskapsskötseln på så sätt att det var lättare att kombinera med ett annat yrke, eftersom det kunde utföras på lediga stunder, medan boskapen krävde passning hela dagen. Detta medförde att det praktiska arbetet med åkerbruket måste ha legat närmare de enskilda borgarna än vad boskapsskötseln gjorde. Dessutom låg åkern oftast närmare staden än betesmarkerna och var också på det sättet tillgängligare (jmf figur 1). De många olika hag- och vångvaktare, fåkarlar och svinaherdar som diskuterats här ovan talar för samma sak. Boskapsskötsel kunde inte lika enkelt kombineras med borgaryrket utan här behövdes hjälp av särskilda stadsherdar.

Städernas historiska geografi

Vad säger då det här om de svenska städernas historia och geografi? Ja, framför allt visar det att såväl åkerbruk som boskapsskötsel var vanligt förekommande i de svenska städerna. Stadsjordbruket påverkade förstås städernas geografiska utse-

ende, eftersom stadsjordbrukets inriktning i ganska hög utsträckning styrde hur man utnyttjade stadens marker. I vissa städer har fokus legat på boskapsskötsel, i andra har fördelningen mellan boskapsskötsel och åkerbruk varit jämnare och i ytterligare andra städer har den största delen av stadsjorden använts till åkerbruk. Vi kan ana att markanvändningskonflikter mellan åkerbruk och bete sannolikt har varit vanliga. Här krävdes en balans mellan att se till att grödan på åkern inte förstördes och att samtidigt se till att boskapen fick tillräckligt med mat. Man använde de skördade åkrarna och ängarna som välbehövliga betesmarker och boskapen var ju med sin gödsel en förutsättning för åkerbruket, vilket krävde att det fanns många djur som kunde producera gödsel. Konflikter och problem uppstod förstås om man riskerade att djuren kunde äta upp det som växte på åkrarna. Lösspringande djur var som påtalats ett reellt problem i många städer. Ytterligare en faktor är att det i vissa städer kan ha varit brist på betesmarker, men det är något som måste undersökas närmare.

Vi har också sett att det verkar ha funnits en annan resursbrist kopplad till boskapsskötseln, eftersom man hade problem med att hitta personer som kunde fungera som svinaherdar. Detta talar för att det fanns en social skiktning mellan å ena sidan boskapsherdar, som till exempel hagvaktarna och fåkarlarna, och å andra sidan svinaherdar, där statusen att vara svinaherde förefaller ha varit mycket låg.

Det ligger också nära till hands att tänka sig att det fanns en viss statuskillnad mellan att inneha ett vedertaget borgaryrke som smed eller snickare, mot att vara hagvaktare. Man får väl förmoda att det även vid den här tiden ansågs mer stadsmässigt att vara smed eller skomakare. Vad gäller statuskillnaden mellan hagvaktare och svinaherdar har kanske detta att göra med att boskapen var värdefullare och viktigare på många sätt, eftersom man dels kunde få mjölk och mjölkprodukter från korna, och dels kunde boskapen producera mer gödsel än exempelvis svin kunde göra. I relation till åkerbruket, som alltså verkar ha ökat i betydelse i de svenska städerna under 1600- och 1700-talen, blev därför boskapen och hagvaktaren viktigare än svinen och svinaherden.

Till sist: nästa gång du besöker en stadsdel i någon stad, fundera gärna över stadsdelsnamnet. Kan det här namnet säga något om stadens historiska geografi? Kanske heter området Herrhagen, Kvarngärdet, Stadshagen eller något liknande? Då vet du att det områdets historiska geografi omfattade stadsjordbruk i form av åkerbruk eller boskapsskötsel, förmodligen i en ganska omfattande utsträckning. I den här uppsatsen har vi mött några av de personer och grupper som hade en viktig roll inom det historiska stadsjordbruket – hagvaktarna och fåkarlarna, svinaherdarna och åkervaktarna. Dessa utgjorde förutsättningarna för att borgarnas så vanliga kombination av handel, hantverk och stadsjordbruk skulle fungera.

Referenser

Arkiv

- ULA (Landsarkivet Uppsala), Uppsala Rådhusrätts- och magistratsarkiv: A XI:1 ; F IX:2b ; F IX:2c ; F IX:3 ; F IX:10 ; F IX:11 ; K I:1 ; K I:2 ; K I:3 ; K I:4.
- LLA (Landsarkivet i Lund), Lunds rådhusrätt- och magistratsarkiv: G I:2.

Litteratur

- Björklund, Annika (2003) Stadsjorden – en lantlig del av staden. En historisk studie av det agrara stadslandskapet med särskilt fokus på Arboga. Magisteruppsats, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm.
- Björklund, Annika (2008) *Urban Farming in Rural Towns. Cultivation and livestock keeping in Uppsala before 1900*, Licentiatavhandling, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Erixon, Sigurd (1943) »Åkerherrar och jordintressenter, Arboga och Köpings åkerorganisation» i S Erixon (red) *Kulturart och folkliv, utgiven av Samfundet för svensk folklivsforskning*, Institutet för folklivsforskning vid Nordiska Museet i samarbete med Stockholms Högskola Lusthusporten, Stockholm.
- Herlitz, Nils (1927) *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer, Första delen (1251–1523)* Stadshistoriska institutet, Stockholm.
- Ljung, Sven (1949) *Arboga stads historia, Första delen, tiden intill 1551*, Arboga stad.
- Ljunggren, Erik Gustaf (1862) *Atlas öfver Sveriges städer med deras alla egor och jordar, jemte arealbeskrivningar, innefattande 89 kartor, upprättade under åren 1853–1861*. Stockholm.
- Magnus Erikssons stadslag, i nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén (1966) Nordiska Bokhandeln, Stockholm.
- Norén, Erik & Torsten Wennström (1935) *Arboga stads tänkebok, del 1, 1451–1472*, Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Petré, Torsten (1958) *Uppsala stads historia III, Uppsala under merkantilismens och statskontrollens tidsskede: 1619–1789*, Historiekommission, Uppsala.

*Annika Björklund, FL, är doktorand vid
Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
E-post: annika.bjorklund@humangeo.su.se*